

Відгук
офіційного опонента на дисертаційне дослідження
Курганової Олени Юріївни
«Від образу до художньої структури: стиль бароко в українській
богослужбовій книзі XVII–XVIII ст.», подане у вигляді однойменної
монографії до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних
наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство,
бібліографознавство

Дослідження Олени Курганової присвячено важливій науковій проблемі – редакційно-видавничому оформленню української кириличної літургійної книги у XVII–XVIII ст., в епоху бароко. Раніше дослідники звертали увагу на ті чи інші барокові риси у продукції друкарень. Проте особливість саме цієї роботи, яка вигідно її вирізняє на фоні інших, – це комплексність, погляд на ранньомодерну книгу як цілісний культурний вербально-візуальний мистецький феномен. Авторка вивчає його, звертаючи увагу на конкретний основний зміст видань, беручи до уваги передмови, присвяти, післямови, графічне оформлення, дескриптивну та геральдичну поезію. Дослідження виконано на репрезентабельній джерельній базі: проаналізовано майже 350 видань українських ранньомодерних друкарень, а ще понад 30 каталогів вітчизняних стародруків, більше 20-ти антологій і перевидань та електронні бази даних.

Робота Олени Курганової чітко та логічно структурована. У вступі (с. 7–10) авторка коротко окреслює презентативність саме українських літургійних друків для аналізу впливу бароко на книгодрукування, мету та структуру свого дослідження. У першому розділі (с. 11–52) дуже скрупульозно простежено як від XIX ст. донині мінялося трактування поняття «бароко». Тут показано історіографічну генезу такого явища як «українське бароко». Проте цілком логічно найбільше уваги Олена Курганова приділила тому, як аналізували українські книжкові пам'ятки доби бароко. Авторка виділяє три великі періоди такого зацікавлення: 1800-і – 1920-і рр. (бібліографування та початкове джерелознавче вивчення), 1930-і – 1980-і рр. (залучення стародруків для аналізу різними дисциплінами та

НБ У В		
Вх. №	732	
04	12	2023 р.
Кіл. аркушів	9	

пошук у них стильових особливостей бароко) і сучасні студії від 1990-х рр. (розширення тематичного поля, увага до окремих жанрів чи елементів книги, інтердисциплінарний підхід та перетворення стародруків на самодостатній об'єкт аналізу). Тут варто звернути увагу на вивчення Кургановою наукової творчості Сергія Маслова у 1920-х – 1950-х рр. за архівними матеріалами його особового фонду. Важливі також міркування авторки по перспективі студій української барокової книги: необхідність пошуку та аналізу невивчених досі джерел, їх каталогізації та детального книгознавчого опису, бібліографічного обліку складових частин друкованих книг (епіграм тощо), оцифрування та створення інтернет-ресурсів. Загалом, у цьому розділі Олена Курганова демонструє добру обізнаність із вітчизняними книгознавчими працями.

У другому розділі (с. 53–99) детально пояснено теоретично-методологічні засади дослідження. Авторка переконливо обґрунтовує необхідність аналізу книги як цілісної художньої системи. Цей підхід вимагає зосередити увагу на взаємодії тексту з графічним супроводом, на змісті конкретного видання та його практичному призначенні. Художні і вербальні елементи слід піддавати структурно-семіотичному аналізу. Зрештою, необхідною складовою дослідження є врахування комунікаційного складника: в яких соціальних та культурних умовах «жила» книга. Комунікаційний підхід дає змогу відповісти на питання про переважання того чи того жанру видань, особливості виготовлення книг, конкуренцію підприємств, структуру та оформлення видань (наприклад, введення окремих елементів на відзначення меценатської підтримки). Необхідним для подальшого аналізу є також нагадування про ті елементи книги, які відображають вплив бароко: форта, фронтиспіс, гравюри у тексті, присвяти, передмови, післямови тощо. Тому цілком резонно Курганова розповідає про книжкове мистецтво саме в цьому розділі. Так само важливо, що дослідниця наголошує на необхідності аналізу того, як у самих виданнях подавався образ книги, автора та читача. Вживані мовні риторичні формули так само є одним

із джерел простеження барокового впливу. Насамкінець дослідниця детально пояснює, що таке художня структура та як її належить аналізувати.

У наступних трьох розділах праці Олена Курганова послідовно дотримується задекларованих методологічних підходів. У третьому та четвертому розділах досліджено книги відповідно до їхнього літургійного призначення та змісту. Такий поділ цілком доречний, адже склад видань відрізнявся, а це загалом впливало на всю художню структуру. Вивчення богослужбових видань тижневого та денного циклів – Службеників, Часословів, Октоїхів, Акафістів, Молитвословів (с. 100–154) – демонструє використання набору алегоричних та вербальних засобів, які мали підсилити чи унаочнити зміст богослужбового тексту, підкреслити важливість та силу молитви, нагадати про тих, кому традиція приписувала авторство чинопослідувань. Бароковий стиль відобразився також у присвятах та передмовах, зокрема віршованих, адресованих благодійникам чи небесним патронам.

У четвертому розділі (с. 155–209) Олена Курганова розглядає літургійні видання, що містили чинопослідування річного циклу, зокрема були пов'язані зі службами великопісного циклу та часу до П'ятидесятниці. Тут детально проаналізовано художню структуру Євангелій, Апостолів, Міней і Тріодей та доведено, що на барокове оформлення частини з них впливав не тільки зміст, а й сама назва, авторство, а то й етимологія імені мецената видання. Візуальні та вербальні метафори також мали наголосити ключові місця основного тексту. У цьому ж розділі йдеться і про художню структуру збірок перекладних та авторських проповідей XVII ст. Велика кількість структурних частин таких гомілетичних видань вплинула, як доводить авторка, на використання у них помітної кількості орнаментальних елементів оформлення. Водночас, тут могли використовувати гравюри, якими ілюстрували й інші номенклатури богослужбових друків. Попри подібність структури книг річного кола з виданнями, що їх використовували у добовому та тижневому богослужбовому циклах, Олена Курганова виділяє

й особливість перших – зображення за допомогою ілюстрацій тих чи тих сюжетів літургійного року.

В останньому, п'ятому, розділі дослідження (с. 210–241) проаналізовано поетичні тексти, що їх використовували в оформленні ранньомодерних українських книг – геральдичну та дескриптивну поезію. Вірші на герб трактували символіку геральдичного знаку найчастіше благодійника чи патрона друкарні. Цей жанр, що згасає у першій половині XVIII ст., є ще одним прикладом барокового впливу на художню структуру книги. Авторка намагається максимально виявити всі випадки такої поезії в українському друкуванні та наголошує, що зразки цього жанру слід аналізувати вкупі із прозовими присвятами, адже тільки так можна вповні зрозуміти символічні образи та дидактичний зміст, що вони несли. Дескриптивні вірші у формі епіграм супроводжували графічні ілюстрації та посилювали їхні візуальні образи, а також могли виконувати роль присвят чи слугувати для виділення частин тексту. Олена Курганова свої висновки базує на суттєво розширеній джерельній базі. Якщо досі в бібліографії фігурували згадки про приблизно сотню цієї ще недостатньо вивченої поезії, то авторка виявила понад 170 текстів та визначила, що більшість з них походять із едицій Києво-Печерської та Львівської братської друкарень. У роботі запропоновано класифікацію дескриптивних віршів за їхнім розміщенням у виданнях, пов'язаною із цим роллю, за способом співвідношення із зображенням, якому присвячені, за тематикою. Згідно з висновком Курганової, емблематична поезія яскраво увиразнює таку барокову особливість ранньомодерних українських книг, як об'єднання візуального та поетичного образів.

В усіх частинах роботи авторка прагне максимально повно зафіксувати книги, що відносяться до тієї групи, яку вона аналізує в конкретному розділі, описати особливості художньої структури кожного видання, класифікувати різні едиції за подібністю чи відмінністю їхніх барокових елементів. Затим вивчається взаємодія тексту та графіки. Курганова дешифрує і тлумачить

графічні образи, що несуть символічний та алегоричний сенс, у зв'язку з вербальними елементами оформлення.

Варто відзначити також те, що авторка послідовно аналізує, як міняється художня структура кожної номенклатури видань (Апостолів, Євангелій, Міней та ін.) у часі, які елементи тривають, а що зникає, характеризує продукцію конкретної друкарні чи спільні риси видань різних підприємств. Особливо відзначає важливість порівняння едіцій різних друкарень та зауважені наслідування і запозичення, адже така інформація дає змогу краще зрозуміти, як функціонувало виготовлення книг в поділеній конфесійними і політичними кордонами України (насамперед, від кінця XVII ст.) та аргументовано стверджувати про культурну єдність цього простору. Загалом, аналіз усього українського кириличного друкування, відхід від його розгляду в рамках якогось одного конфесійного «гетто» – це важливий методологічний підхід Курганової. Аналіз художнього оформлення літургійних книг у хронологічній перспективі дало змогу продемонструвати появу інновацій, а отже зауважити у цьому сегменті барокової культури не застиглість, а певну динаміку. Інше важливе спостереження стосується збереження тих самих елементів, проте зміну їхньої художньої функції (наприклад, зміни місця розташування гравюри, що призводило до її інакшої символічної ролі у структурі книги). Також завдяки врахуванню хронологічних маркерів дисертантка чітко ідентифікувала (підтвердила вже раніше висловлені думки чи переглянула їх), яке саме видання якої друкарні було піонером у застосуванні того чи того виду барокового оформлення. Втім, йдеться не лише про оформлення книг, а й про інші їхні особливості, як-от організація текстової частини (наприклад, гомілетичних збірників, с. 203).

Авторка у різних розділах наводить презентабельний перелік метафоричного трактування книг (меч, їжа, сад, музичний інструмент та чимало інших) і роботи книжників. Залишається тільки пошкодувати, що це широке коло образів не було винесено в окремий додаток. Зібрані топоси та

образи, хай і розсіяні у відповідних параграфах по всій монографії, ще чіткіше продемонстрували уявлення про книгу в українській бароковій культурі.

У висновках авторка підсумувала результати свого дослідження. Вони самостійні, належно обґрунтовані у відповідних розділах роботи, відповідають поставленим завданням. Олені Кургановій вдалося проаналізувати українську літургійну книгу XVII–XVIII ст. як цілісний вербально-візуальний феномен, на художню структуру якого вплинув і стиль бароко, і властиві епосі бароко естетичні смаки та уявлення. Розгляд художньої структури книги як цілісного культурного феномена, за визначенням вимагає міждисциплінарного підходу, що авторка й продемонструвала. Їй вдалося простежити за оформленням книги у хронологічній перспективі, зауважити його зміни, продемонструвати взаємозв'язок основного тексту із графічними та іншими текстовими елементами, зауважити особливості чи типовість оформлення різної номенклатури богослужбових книг, розкрити символіку редакційно-видавничого оформлення друків.

Водночас маю до роботи Олени Курганової кілька зауважень. Попри позірну зрозумілість, все ж цьому дослідженню бракує короткого пояснення, що авторка вкладає у поняття «українська богослужбова книга». Судячи з тексту – це виключно кириличні православні та унійні друки. Проте українські дослідники книги все ж відходять від властивого ще імперській, а затим радянській добі уявлення про те, що продукція католицьких друкарень на теренах України, що теж виготовляли літургійні видання в епоху бароко, чужорідна українській культурі. Добре підтвердження – нещодавні дослідження Ірини Ціборовської-Римарович. Тому, на мою думку, авторці належало б обґрунтувати свою увагу саме до кирилических едіцій.

Варто було б чіткіше на початку дослідження подати кількісні характеристики джерельної бази: скільки стародруків було проаналізовано безпосередньо за примірниками, скільки і чому залишилися недоступними,

який вихід авторка знайшла у цій ситуації та як брак тих чи тих екземплярів корелює висновки. Без цієї інформації читач може частково задовольнити свою цікавість, самостійно роблячи підрахунки за прикінцевим списком джерел. Проте перелік не відповідає на питання, що і чому було обійдено увагою. Скажімо, описуючи ілюстрації київського Часослова 1679 р., авторка покликається виключно на каталог стародруків (с. 106). Чому? Адже аналіз барокового впливу у графіці краще аналізувати, працюючи із конкретними екземплярами.

Олена Курганова говорить переважно про запозичення сюжетів художнього оформлення одними українськими друкарнями в інших. Але літургійне кириличне книгодрукування розвивалося не лише на українських теренах. Наприклад, важливим культурним центром Київської митрополії було Вільно, де друкували книги. Добре відомо про використання в українській богослужбовій практиці, особливо у XVIII ст., друків, що з'явилися поза межами України. Це дає всі підстави запідозрити можливі взаємовпливи різних друкарських підприємств не лише в межах українських земель. Тож у роботі варто було б пояснити брак порівняння із продукцією неукраїнських кириличних едицій.

Хоча Олена Курганова декларує і послідовно дотримується аналізу богослужбових видань, проте у п'ятому розділі, при висвітленні особливостей геральдичної поезії, вона відходить від розгляду літургійних текстів (наприклад, звертаючи увагу на панегіричні твори чи Патерик). Таке розширення джерельної бази, як видається, належало б спеціально пояснити.

Безсумнівним плюсом праці, як уже зазначалося, є аналіз візуального контенту у зв'язку із текстом видання, де його вміщено. Проте окремі ілюстрації, насамперед на титульних аркушах, слід розглядати ще й у ширшому позалітургійному контексті церковного життя. Вони є символами, які не тільки (а часом і не стільки) увиразнюють зміст книги, а й виступають у ролі певних візуальних акцентів, покликаних наголосити якісь важливі для тієї чи тієї конфесії ідеї безвідносно до наповнення книги (зазвичай йдеться

про підкреслення власної давності та духовної потуги). На жаль, у цій роботі такий символічний зріз оформлення не згадано.

Авторка серед несприятливих для розвитку української богослужбової книги обставин кінця XVI–XVIII ст. називає й міжконфесійні дискусії (с. 97). Це заперечує сучасний погляд на міжконфесійне протистояння у добу конфесіоналізації як, навпаки, стимул для розвитку, кодифікації богослужбових текстів, активізації їх видання тощо.

У тексті дослідження натрапляємо на окремі прикрі фактичні неточності. Так, Олена Курганова пише про «українську православну церкву» наприкінці XVI ст. (с. 100). Проте такої конфесії/структури не існувало. Тут діяла велика Київська православна митрополія, межі якої виходили далеко за українські терени. На с. 212 авторка згадує про заборону указом Петра I 1720 р. «національного книгодрукування». Не вдаючись в історіографічні підходи до трактування цього розпорядження (а Олена Курганова не розбирає погляди інших науковців), нагадаю одну самоочевидну річ: указ Петра I поширювався виключно на козацьку частину України і не мав жодної дії на теренах річпосполитських українських воєводств. Невже дослідниця вважає, що «національне книгодрукування» на той час – це виключно два православні підприємства у Києві та Чернігові? Занадто по-сучасному для реалій поч. XVII ст. звучить окреслення «суспільний запит на тиражування уніфікованих богослужбових текстів» (с. 100). Непросто визначити, що таке «суспільство» у становому соціумі, і вже точно неможливо довести його запити на щось. У науковому дослідженні варто уникати таких абстрактних тверджень.

Висловлені зауваження не впливають на високу оцінку дисертаційного дослідження Олени Курганової. Вони стосуються лише окремих питань. Загалом же авторка досягла важливих результатів, провівши комплексний аналіз усього масиву ранньомодерної української кириличної літургійної книги та з'ясувавши вплив на її художньо-редакційне оформлення стилю бароко із врахуванням жанрового та тематичного призначення друків. У її

праці дотримано норм академічної доброчесності. Результати дослідження належно представлені в наукових публікаціях та обговорені на наукових заходах. Автореферат відображає основні положення дисертаційного дослідження, яке відповідає вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. за № 1197. Авторка роботи Курганова Олена Юріївна заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.

Доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

 М. В. Яременко

